

SPØRGSMÅLET OM »HVOR?«

– om stedsansen og dens tilstand i senmoderniteten

Mogens Hansen

Mennesket er situeret i en materiel verden, som det forholder sig til, længe før den semantiske og reflektive formåen kommer til. Gennem vores aktivt kropslige beskæftigelse med den foreliggende materielle verden installeres hos den enkelte en subjektiv udgave om verden på grundlag af bevægelser og sansninger. Det giver en krops-psykisk fortælling om de tidlige betydninger og begribelser. Gennem bevægelser, handlinger og sansninger opretter vi et værensforhold mellem os og vores verden. Det indskrives som en række grundspørgsmål, der leder organismen: spørgsmålene om »HVEM?«, »HVOR?«, »HVAD?« og »HVORDAN?«¹. Det er komplekse sager om personer, steder, ting og funktioner, der skal opnås brugbare svar på. Tilsammen konstituerer svarene vores væren-i-verden.

I artiklen rettes fokus mod »HVOR?«. Her i senmoderniteten har vi i samfundet et naturligt eksperiment. En stor del af senmodernitetens børn har ikke et liv, der udfordrer dem kropsligt, bevægelsesmæssigt og sansemæssigt, så de har svært ved at opnå en genuin stedsans. Undersøgelser af børn sidst i 1990'erne viser en øget gruppe af passive børn med stor overvægt, overdrevet indtag af sukker og tendens til diabetes B fra 10-års-alderen. Hvad betyder det for udvikling af stedsansen? Fører det med Frederic Jamesons udtryk til en TOPISK REGRESSION. Artiklen er en indkredsning af feltet og peger på en generobring af stedsansen.

Er der noget rum uden om os? Det har filosoffer diskuteret siden de gamle grækere. Platon siger ja til rummet, Aristoteles siger nej. Platon beskriver rummet som en beholder, der giver plads til et indhold, til at modtage tingene. Aristoteles vil ikke være med til, at der står et rum parat, men taler om steder, topos, som det grundliggende. Barnet bygger sin omverden,

---

1 Hjernen er forberedt på at behandle sådanne spørgsmål. Temporallappen betjener et hvad-system, der besvarer spørgsmål om »hvad er det?« og identificerer genstande, om det er en bil, en kat, et æble etc. Parietallappen betjener et hvor-system, der svarer på spørgsmål om lokalisering af genstande, over eller under, til højre eller venstre etc. i forhold til iagttageren (Gleitman et al., 1999, s. 242-43).

dvs. begribelser om verden op på begge dele: rummet og steder, space and place. Det erobrer territoriet ved at fastlægge steder, som det har besøgt og undersøgt.

Mennesket opfatter ikke rummet omkring sig som et værelse med vægge, gulv og loft. Rummet, det sanser, er at sammenligne med en boble. Vi sanser rummet sfærisk. På engelsk skelner man sprogligt mellem *space*, det omgivende rum, og *room*, værelset med dets tre dimensioner: længde x bredde x højde (3D). På dansk bruger vi oftest ordet *rum* både om det omgivende sfæriske rum og værelser. Det giver let begrebslige sammenblandinger. Barnet oplever ikke rummet omkring sig efter matematikkens begreb om rummets tre dimensioner². Børn oplever spatialiteten i forhold til kroppen: med hoved, fødder, for, bag, venstre og højre. Oprindeligt kender barnet selvfølgelig ikke venstre og højre og slet ikke som ordene herom, så egentlig er det sidedthed, til den ene og til den anden side i forhold til kroppens midtlinje.

Det sfæriske rum er som en boble omkring det lille barn, en boble uden sæbeboblens klare afgrænsning, men som en boble med en afgrænsning, der fortøner sig i det fjerne. Det er et rum, som barnet sanser og opfatter ud fra vores kropslige tilstedeværelse med installering i psyken af nær og fjern i forhold til sit *mig*. Rummet perciperes i dybden ved hjælp af det stereoskopiske syn og den stereoskopiske hørelse, det erobres og erkendes ved, at det bevæger kroppen omkring i rummet. Dertil kommer, at vi installerer rummet i krops-psyken ved at arbejde med ting (Qvortrup, 2002).

Barnets første logik om »hvor?« er en sfærologisk forståelse af sin væren-i-verden som dets stedbestemmelse (Sloterdijk, 2002). Den fysisk-sanselige sfære ændrer sig til en mental logik om at leve i en altomfattende globe, tanken om menneskets globalisering.

Vi bruger alle sanser til at forstå, fastlægge og begrebsliggøre rummet omkring os, som vi er i centrum af. Vi sanser rummet visuelt, akustisk, taktilt og tidsligt. Det visuelle rum sanser vi med synssansen, det akustiske rum med høresansen, det taktile rum med den aktive brug af hånden til at røre ved og undersøge genstande, og det tidslige rum som en territorial bestemmelse af, hvor jeg er, hvor langt jeg kommer omkring, og hvor jeg laver mig rumlige fikspunkter (der har jeg været, og her er jeg nu, der vil jeg hen). Rummets fikspunkter er også planforskydninger, hjørner, bakker, vægge og mure, farver, skygger og lysets retning.

---

2 Biologien har dog også skævet til de tre dimensioner. Ligevægtssansen styres af de semicirkulære kanaler i det indre øre. Det er tre »buer«, der står i nærmest vinkelrette planer i forhold til hinanden og via hårceller sanser væskestrømningerne i buegangene under kroppens bevægelser, så vi altid ved, hvilken orientering vi har i forhold til omgivelserne. Hvis vi bevæger os eller bevæges brat og voldsomt, »skvulper« det rigeligt meget, og vi bliver svimle eller søsyge. Balance styres af ligevægtssansen sammen med lodlinjesansen og sansningen i led, sener og muskler.

Dannelsen af rumoplevelsen understøttes af ekkoer, råbets, grinets og talens ekko i gården mellem boligkarréerne i byen eller mellem træerne i skoven. Det forstærkes som en resonans i kroppen under gang, hoppen og løben sammen med resonansen fra de andres bevægelser, kommunikation og færden. Det er denne resonans og dermed interaktion, der omslutter musikkens rum, når en kvartet med ører, mimik, smil, kropslig gestik og kroppe rettet mod musikken og blikkene rettet mod hinandens blikke, bevægelser og markeringer. Og musikkens egen dialog med instrumenternes samtale, spørgsmål, svar, anråben og replikker. Musikkens rum er et rum, hvor der bygges på akustiske spatielle-temporale forestillinger.

Rummet undersøges med alle sanser i brug dels mht. udstrækning (det sfæriske rum) og dels genstandsmæssigt. Undersøgelsen sker gennem barnets aktive bevægelser i rummet og mellem tingene. Derved fastlægges barnets subjektive og erfarede rumopfattelse i dets aktive, levede liv gennem det, som J.J. Gibson (Flensborg, 1993, Gibson, 1979, Hansen, 1997) kalder *økologisk perception*. På den måde får genstandene i rummet invarians og permanens, dvs. de er den samme genstand uanset afstand (næved eller fjernt) og den retning, hvorfra den opfattes.

Rummet fastlægges gennem multisansning fra huden og berøringer, muskulær anstrengelse, bevægelser. De forskellige organismer lever i forskellige spatielle rum, der er defineret af deres dominerende sans. Mennesket oplever (især) en visuel verden, flagermusen (især) en akustisk verden, katten (især) en duftverden. Den spatielle installering bestemmes af »systemer af serier af sansninger« (Ernst Mach, i Kern, 1983).

Social rumlighed

Kirsten Simonsen (Simonsen 1999) påpeger fra Henri Lefebvre (Lefebvre 2003) de tre rumforestillinger, vi almindeligvis omgås. For det første rummet som en materiel orden omkring os, der f.eks. bruges af arkitekter og byplanlæggere, en sociologisk orden f.eks. i Foucaults påpegning af fængselsbyggeriets overvågning og kontrol af fangerne gennem den fysiske indretning (det panoptiske princip). For det andet rumopdelingernes forskelle, f.eks. lokalers eller lokaliteters forskellige sociale brug, hvad man må på et sted, følelser, der knytter sig til steder. For det tredje social rumlighed, hvor de fysiske rum oprettes og indordnes efter deres hensigter og brug. Henri Lefebvre (Davidson 2003) taler om en social morfologi, dvs. rummets sociale fremtræden for os med tilknytninger, pejlemærker, steder og grænser, relationer til andre mennesker, hvor man gør noget selv og sammen med andre, det at rummet er performativt.

Egentlig konstruerer barnet ikke et fysisk rum, hverken et cigarkasselignende containerrum eller en rumkapsellignende sfære, som det så kan gå ind i, putte ting ind i, færdes i og finde ting, sager og mennesker at relatere

sig til. Det konstruerer sig fra spædbarnalderen et socialt rum gennem erfaringer med relationer til mennesker og genstande gennem at bevæge sig omkring og derved og på samme tid få installeret sig afstande og tid. Alt det er færdigkonstrueret og installeret i kroppen og psyken, før det verbale sprog kommer til. Det er således et handlingernes rum og ikke et fysisk eller matematisk beskriveligt rum. Det er et gøre-og-bruge-rum, som med verbalsprogets udtryk mere er et verbernes end substantivernes rum. En »kop« er en »drikke-af«, der med sin genstandssymbolik signalerer »drik«. Man kan sige, at rummet er en psyko-social konstruktion, der dannes gennem kroppens sansninger og bevægelser under barnets territoriale erobringer af omgivelserne. Verden er forhåndenværende, noget, der inviterer til, at vi griber fat i den.

Verbalsprogets indblanding

I egentligste udviklingsmæssige forstand er det verbale sprog post-kinetisk, det, der ligger efter at begribe verden gennem bevægelser og sansning. Først møder barnet verden gennem bevægelser, undersøgelser med munden og hænderne og de andre sanser, derefter bygges det verbale sprog på. Vi taler imidlertid oftest om en omvendt orden: fra det førsproglige til det sproglige. Barnets tidlige begribelser er forankret i kroppen og sansningerne som bevægelsesbegribelser, movecepts (Hansen, 2003) eller movi cepts (Stam, 1998). Maxine Sheets-Johnstone (Sheets-Johnstone, 1999) peger på, at i barnets tidligste sproglige ytringer er der stadig en forbundethed mellem begribelser fra bevægelser og de verbalt-sproglige begreber; for det lille barn, der siger »bye-bye« til én, der forlader lokalet, er hændelsen (handling, bevægelse) koblet sammen med det verbale udtryk. Ord er ikke fra starten koblet til ting, før barnet er hen ved et år. Bevægelse er det første grundlag for barnets erkendelsesmæssige konstruktion af verden. Derfor omhandler det verbale sprog i starten især menneskelige handlinger og deres konsekvenser (Bruner, 1999, s. 78).

Selvet rummer fra start det eksistentielle selv, som Daniel Stern taler om som kerneselvet med en hovedsageligt kropslig væren, der sætter sig igennem i åndedrættet, kropslige rytmer, latteren. Bevægelsestænkning er kvalitativt forskelligt fra ordtænkning. Det lille barn får sig en opsplitning i to parallelle forståelseshorisonter, en kinetisk og en lingvistisk. Den kinetiske eller bevægelsesfunderede bygger på proprioception og kinæstetik, på at se på og lytte til, hvad der bevæger sig. Det ser ikke på andre mennesker som en stillestående krop, men som bevægelser. På den måde fastlægges retninger, tempo, udbredelse, spændthed etc., dvs. den direkte sansning, kvalia, af vore bevægelser. Synssansen er endnu sekundær til kroppens »sense of movement«, dens finjustering af taktilitet-kinæstetik (Sheets-Johnstone,

1999, s. 54-59). De verbalt-sproglige, refleksive og narrative selv-komponenter bygges til senere.

Sansningerne

Via de to fjernsanser, syn og hørelse hentes informationer ind fra ofte store afstande fra organismen. Synssansen har en betydelig dominans i menneskets sansning. Derfor taler man ofte om en visuelt-rumlige intelligens (Hansen 2002) og om visuelt-rumlige kompetencer, når man beskæftiger sig med det spatielle i menneskets sansning. De fire nævnte sanser: syn, hørelse, berøring og tid (der er flere, det kommer senere) spiller imidlertid alle altid med i den samlede opfattelse af verden omkring os. Bare et eksempel: når vi går i en skov, fastlægges skovens rum af syn, hørelse (ekko, lyde i forskellig afstand og fra forskellige retninger), berøring af genstande og vindens berøring af ansigtet – og egentlig også og netop i skoven af dufte og smag. Hjernen indordner det i en *spatial-temporal* orden. Rum og tid er koblet sammen og det lægger faktisk meget tidligt grundlaget i barnet for erkendelse af forløb, narrativiteten, der bliver til selvets opfattelse af at være (i) en fortælling, dets eget livs fortælling; enkelt sagt er skovturens hændelser en fortælling med vandringsen og det, man mødte og så på med sin kropslighed og sanselighed.

Den genstandsmæssige undersøgelse med hænderne – og tidligst især af mundhulden og læberne – er en taktil og manipulerende undersøgelse af tingenes placering, form, tekstur, temperatur og vægt og et forsøg på at forstå genstandenes egenskaber og funktioner. Og blødheden eller sansningen af det hårde under blødheden; et hændernes blik ind bag genstandens overflade. Det er den sansning massører bruger og som også anvendes lægeligt i muskuloskeletal (manuel) medicin og af kiropraktorer. Denne *stereognose*, det at opfatte tredimensionalt (i stereo) og indordne i en erkendelse (gnose). Det er organismens rumlige nærsans. Hjernen leverer et grundliggende indordningsprincip, idet den processerer genstande efter formens dobbeltprincip: *udstrækning* og *afgrænsning*.

Mennesket sanser lugte i rummet og udsender dufte og feromoner (signalstoffer om seksuelt køn) og orienterer sig på den måde i forhold til andre mennesker.

Tyngdekraften betinger kroppens forankring til underlaget i menneskets verden. Det kræver en række af sanser og sansninger, så krop og psyke får sig en stabilitet i verden. Der sættes mange sanser i spil for at kunne opnå en multisansning af *kroppen-i-rummet*. Sanser i muskler, sener og led, sanser i indvolde og andre indre organer, drejningssans og lodlinjesans. I den ydre verden orienterer vi os til stadighed efter horisontlinjen eller det vandrette plan. Det samler sig i *kropskoordination* og *balance*. Tilsammen fungerer denne sansning som et legemets og psykens gyroskop. Når det reduceres

eller sættes ud af kraft under rumrejser eller flyvning, hvor tyngdekraften er forringet eller helt er væk, bliver synssansen afgørende for korrektionen af kroppen-i-rummet og opfattelsen af rum.

Det lægger sig med selvfølgelighed også ind i verbalsproget med dets metaforer: »at tage stilling«, »være spændt«, »at orientere sig grundigt i emnet« og såmænd også »tilbagelænet pædagogik«.

Kroppen i rummet

Kroppen opleves som en beholder, der får sig en afgrænsning mellem den ydre verden og en indre verden. Kroppen omslutter et indre rum med skelettet, indvolde, væsker, slim og affaldsstoffer. Kroppen har åbninger til udveksling af væsker og stoffer med omgivelserne. Beholderen med huden, med tårer og sved, dvs. *interfacet*, udgør en flere kvadratmeter stor sanseoverflade for sansning af berøring, temperatur, sansning af overfladers ruhed eller glathed. Overfladen er forsynet med titusinder ganske små hår, der er ekstremt følsomme for berøring, vibrationer og luftbevægelser (vind-sansning). Hele denne multisansning installeres meget tidligt gennem den voksnes kærtegn og manipulationer af det spæde barn. Det fundamenterer et kropsligt selv, som giver barnet klangbunden for dets integritet og adskillelse fra den omgivende verden med personer og genstande.

Kundskaben om beholderens indre er oftest vag og upræcis. Vi vender sjældent blikket indad og udforsker kroppens egen spatialitet. Derfor er vores kundskab oftest meget upræcis om kropsdelenes indbyrdes dimensioner, skelettets struktur med muskler og sener, indvoldenes plads. Når vi skal tegne vores skelet, bliver det derfor oftest stærkt fortegnet og med et alt for stort kranium. Kropsforestillingen, *body image*, er for de fleste i uoverensstemmelse med den faktiske virkelighed.

Intensiv brug af kroppen og sansningen kan udbygge og give adgang til bevidsthed om *kropsbegribelser* og *bevægelsesbegribelser* (Hansen, 2003). Det kan f.eks. gøres gennem meditation, visualisering, tegneøvelser, dans og idrætstræning. Herved kan opnås en bevidst adgang til kroppens opbygning og funktionsmåder som en særlig *metakognitiv bevidsthed*, en tilsynsbevidsthed³, så man kan foretage mentale vandringer rundt i alle dele

---

3 Metakognitive færdigheder handler om at opnå at kunne være sin egen aktivitet og tænkings iagttagere. Man kan godt tale om en opmærksomhedens fordobling, det at man kan være opmærksom på sin egen rettedhed mod »noget«. Man skelner mellem iagttagelsesbevidsthed og tilsynsbevidsthed. Den først udviklede metakognitive funktionsmåde er iagttagerbevidstheden, som børn lærer så småt allerede fra skolestart; den anden er tilsynsbevidstheden, hvor man lærer at kunne gribe ind og justere sine handlinger f.eks. de finere bevægelseskorrektioner i svømning eller golf. Adgangen til tilsynsbevidstheden opstår hos unge eller voksne, når de har opnået ekspertise på et område. Man bliver sin egen træner (Hansen, 2002).

af kroppen og i f.eks. idræt foretage tilsyn med bevidst opmærksomhed på detaljer, viljesmæssig kontrol af bevægelsesmæssige detaljer samt evnen til at overvåge justeringer i bevægemønstrene.

De sanselige formsprog

De to tyske forskere Gunter Gebauer og Christoph Wulf (Gebauer & Wulf 2001) beskæftiger sig med kroppens, sansningens og bevægelsernes betydning for menneskers sociale liv. De bruger udtrykket *mimesis*, det efterlignende, om sociale handlinger. »I sin mimetiske adfærd udtrykker det enkelte individ sin egen verden, men forholder sig samtidig til en anden verden, som – i virkeligheden eller i vedkommendes forestilling – allerede findes« (ibid., s. 7). Det sociale aspekt ved *mimesis* kan iagttages, når handlinger:

- 1) er bevægelser, som henholder sig til andre bevægelser
- 2) kan betragtes som kropslige fremførelser, som har et klart aspekt af fremstilling eller fremvisning
- 3) både udgør en selvstændig handling, der kan forstås i sig selv, og desuden forholder sig til andre handlinger eller verdener. (ibid., s. 12).

Se på spædbarnet og moderen, der spejler sig i hinandens handlinger, gestik og ansigtsudtryk; se på drengen, der kommer gående et skridt efter faderen og laver det samme lille sving med højre fod, som faderen altid gør; se på pigen, der laver det samme kast med hovedet for at få håret væk fra ansigtet, som moderen gør. »Jeg er som dig – du og jeg er *vi*«. Der er tale om en fordobling (Hansen 2002), der giver grundlag for dannelsen af indre forestillinger, *imaginationer*. Det er ikke bare refleksmæssig imitativ adfærd, men mimetisk handlen for at leve sig ind i den anden og gøre det på sin egen måde. Bevægelsen er et medium, hvor kroppens plasticitet og omverdenens formbarhed griber ind i og over hinanden. Ved sine bevægelser tager mennesker del i andres verdener og bliver på samme tid del deraf. Det er *empatiens* formsproglige side. Gebauer og Wulf ser bevægelser som det grundliggende, hvormed mennesket tilstræber at få orden på sine erfaringer og orden på verden. Bevægelser er desuden et formmæssigt og sanseligt udtryk for forberedelse (*antecipation*) af handlinger. Se bare på højdespringeren, der forbereder sit spring både med lukkede øjne som indre forestillinger og gennem bevægelser, der er modelleringer af selve springet forud for springet selv. Bevægelser f.eks. i dansen – den frie, moderne dans – er en undersøgelse af rummet ved kroppens aktivitet. Soili Hämalainen, finsk professor i dans, siger: »Dans er udforskning gennem bevægelser; danseren aktiverer rummet« (Hansen, 2003). Igennem dansen sker en opdeling af rummet i en dansens orden. Pottemageren, skulptøren, sølvsmeden, designeren og arkitekten aktiverer på tilsvarende måde rummet ved, at forestillingen i det indre

om en genstands form laves som en konkret form, der indtager sin plads i rummet. De laver ting til verden (Hansen, 2003). Alt det er dertil ladet med energi fra sanselig lyst og begær. Vores tid er en tingskultur, der er fyldt op med industriel masseproduktion af genstande. Rummet omkring os er især konstitueret af ting, der ofte er symbolske (æstetiske) og uden funktion. De er vage fikspunkter for erindring og ikke fikspunkter for orientering i rummet, men giver forvirring af stedsansen, der med Frederic Jamesons (Jameson 1991) udtryk fører til en topisk regression, en forringelse af stedsansen (den topologiske sansning).

Den franske filosof Maurice Merleau-Ponty (Merleau-Ponty 1973) påpeger, hvordan kroppen udtrykker mening på mange måder, der er mere fundamentale end talen. Talen er en raffineret specifikation og udvidelse af de præverbale handlinger, der i forvejen har tilføjet det menneskelige til verden. Bevægelser og kropslige handlingers rettedhed fokuserer vore sanser, udvælger genstande og profilerer verden. Udvælgelsen af perceptuelt foreliggende genstande og genkendelsen af deres emotionelle tonalitet udføres gennem sanseligt-motoriske handlinger, der ikke kræver brug af ord. Der er tale om en gestisk teori. Vore udtryk for mentale forestillinger i gester som fx udtryk for begær, frustration, omsorg, vrede, lyst og glæde er en fysisk kropslighed og udtryk for mening, der ikke kan adskilles eller udskilles fra det kropslige gestiske udtryk. Det er den fysiske fremtræden af mening.

Den topologiske sansning

Sanserne udgør en medfødt parathed for organismens erkendelse af verden, men sanserne tændes (billedligt talt) først gennem *aktivering*. Aktiveringen sættes i gang under samspillet, *transaktionerne*, mellem barnet og dets voksne. Udtrykket transaktioner understreger, at parterne bytter noget med hinanden i samspillet, sådan at både barnet og den voksne får et udbytte til brug i deres fortsatte og dermed udbyggede sam-væren. Organismen er dertil selv aktivt opsøgende og undersøgende. Det lille barn lærer kun sin krop og verden at kende ved at bruge den. Kroppens aktivitet sætter gang i sansningen – og dermed den perceptuelle, emotionelle og kognitive installation af en *omverden* i psyken.

Gennem undersøgelsen med sanserne og den kropslige aktivitet med kravlen, syn, hørelse, hændernes ubrudte manipuleringer og berøringer, smagen og snusen til verden sker den territoriale oprettelse og installation i psyken af rum. Barnet afsætter spor under sin færd. Det er den første og primære *tagging*, der giver barnet stadige konkrete signaler med tilbagemelding om, at »*dér har jeg været, hér er jeg nu*«, en grundliggende indordning ved hjælp af *dér* og *hér*. Barnet hiver ting ned fra bordet, bøger ud af reolerne, river aviser i stykker osv. Disse aktiviteter er en undersøgende og territorial aktivitet under arbejdet med at erobre verden og fastlægge fiks-

punkter. Barnets første territoriale virksomhed er et orienteringsløb, hvor kortet laves undervejs. Det idrætslige egentlige orienteringsløb har sit afsæt i sådanne meget tidligt installerede rum-tidslige begribelser.

Den amerikanske psykolog Roger Hart (Hart 1979) har lavet en undersøgelse af børns erobring af omgivelserne, de vokser op i, og de betydningsfulde steder, de opdager og bruger i deres aktiviteter. Børn indordner uanset deres alder omgivelserne efter den følelsesmæssige værdi, de tilskriver de forskellige steder. Positiv værdi har f.eks. mudderhuller, skjulesteder, hulebyggsteder, klatresteder, boldspilsteder og fiskesteder; negativ værdi har f.eks. mørk og tæt skov, forladte bygninger og parkeringspladserne ved indkøbscentre (med den hastige og uoverskuelige biltrafik). Ved deres undersøgelse af omgivelserne lægger de afstande, steder og fikspunkter ind i deres kognitive system. Hart beskriver aktiviteten som spatial adfærd, der kombineres med stedkendskab, følelser knyttet til steder og brug af steder. Men de fortsætter med deres undersøgelse også efter, at de har fået deres mentale kort udbygget. Børn udforsker *for at* udforske.

De to amerikanske forskere R. Moore & D. Young (Moore & Young 1978) taler om det fænomenologiske landskab som indbefattende: 1) territorial rækkevidde: det fælles rum med dets erfaringsbredde og diversitet, 2) stier og veje: det samlede netværk af mulig færden og erfaringsmæssig sammenhæng og 3) steder: betydningsfulde steder, som er ladet med involvering, kundskaber og tilknytning. Alt dette sætter sig varige spor i krop og psyke som indre billeder af steder (images of place eller genius loci).

Rumopdelinger

Mennesket har i tusinder af år delt rummet omkring sig op efter ejerforhold og funktioner. Rummet er blevet delt og fordelt i marker og af veje. Bygninger opdeler yderligere det fysiske rum, og bygningerne er opdelt i rum med forskellige funktioner. Vi har fået offentlige rum, hvor alle efter fælles disciplinerende regler må færdes, og private rum, hvor familien eller slægten har adgang, mens fremmede er forment adgang.

I byerne har bygninger og byrum bestemte funktioner: skolehuse, råd-huse, sygehuse, sportsarenaer, fabrikker og kontorbygninger, småbørnshuse med omgivelser, der omhandler de funktioner, som bygningen varetager. Bygningerne er opdelt i rum med særlige delfunktioner, der bidrager til den samlede opgave, f.eks. sygehuset med sengerum, operationsrum, administrationsrum etc.

Storbyjunglen

Vi lærer os mentale kort af byerne, vi bor i, dels ved at færdes omkring i byen og dels ved at lægge mærke til egnede fikspunkter. Kevin Lynch (Lynch, 1960) har ved udspørgen af byboere i bl.a. Los Angeles og Boston fundet fem forankringer, der bruges til dannelsen af mentale kort: *paths* (veje, togbaner, kanaler), *districts* (bydele) afgrænset af *edges* (havneløb, bymure, buscentraler), *nodes* (bycentre, pladser og torve) og *landmarks* (indkøbscentre, tårne, skoler, statuer, banegårde). Vi opbygger territorial kunnen om byrummene i storbyjunglen, på samme måde som australske aboriginals gør sig mentale kort om deres territorium ved vandringeres songlines.

Det er ikke til at orientere sig i byer og bymæssige bebyggelser, der mangler fikspunkterne med tårne, kanaler, bycentrum, mure, pladser og torve, men alene består af ensartede boligblokke og parcelhuskvarterer.

I storbyen lever mennesker tæt sammen på begrænset plads. Det kan være udløsende for aggressioner, fordi vi i en uendelighed træder ind over andres private rumlige grænser, så det virker nærmest instinktivt som en trussel. Støjniveauet kan påføre nogle mennesker negativt stress. Og for nogle personer kan det føre til agorafobi (Davidson 2003), dvs. panikangst ved at færdes alene på torve og i indkøbscentre blandt mange mennesker.

Selv om agorafobi sædvanligvis først diagnosticeres mellem 18-35 år, så må det antages, at mange allerede i barnealderen er sårbare for de ovennævnte forhold, når de går i store byskoler med mange børn i skolegårde, på gange og i klasser. Børns utryghed i skolen med symptomer, der kan sammenlignes med panikangst, kan derfor tænkeligt skyldes både de fysiske rammer og de pædagogiske og sociale forhold, børn møder i skolen.

Kundskab om ting

Kundskab om ting er svarene på *hvad?*, hvad de er og hvad de kan. Børn undersøger ikke bare tingene. De er først og fremmest brugere af ting. De bruger de nære ting som skeer og gaffler, kopper og tallerkener, borde og stole, dukker og dukkevogne og andet legetøj. Ting bliver begrebsliggjort, får navn og bliver indordnet i begrebshierarkier: service, møbler og legetøj, men det er først sent i opvæksten, det sker. Børn er omgivet af en verden af ting til brug, koppen er en ting til at drikke af, stolen en ting til at sidde på, dukkevognen en ting til at lægge dukker i og til at køre med. Når vi ser os omkring i verden, ser vi på brugsmuligheder og ikke på genstande. Verden består rent ud sagt mest af verber – også for voksne. Før verbalsproget kommer til, kender kroppen verden. Kroppen gør klar til stolen og former sig til sidning, munden former sig efter skeen, inden vi får maden i munden. Hver ting inviterer til sin brug: sid, spis. Gangene i skolen råber: løb (men det må man ikke). Vi er omgivet af sådanne invitationer (*affordances*) fra fødslen,

og vi lærer dem at kende ved brug og ved at se de andre bruge løs af tingene og så efterligne (*mimesis*).

Tingene bliver til faste punkter, som barnet krydser rundt imellem, og som bliver de fikspunkter, hvorudfra rummet udspændes og tiden erfares. Rummet tilbyder organisation gennem tingene. Tingene selv har hver deres udstrækning og afgrænsning, deres korpus. Brugen af tingene definerer også rummet for os. Rummet er kropsligt skabt, og det, barnet udforsker, er ikke genstandene i sig selv, men brugen af genstande. Kroppen er jo altid med i spillet som centrum for perceptionen. Rummet er defineret af genstandes brugsværdier. Nærhed er genstandes umiddelbare brug og muligheder, f.eks. håndens greb om hammeren. Det fjerne er det, man ikke kan nå, selvom det fysisk er nær på kroppen, øjet og hånden, f.eks. kagedåsen på øverste hylde i køkkenskabet. Rummet er inkarneret i krop og psyke af den oplevendes subjektive sansninger og handlinger med tingene.

Mennesket har sin kropslige tilstedeværelse blandt ting. De menneskeskabte genstande fylder rummet og signalerer, at rummet også er fyldt med mennesker. Der er mennesker bag genstandene, mennesker, der har skabt og produceret dem, mennesker, der bruger dem og ejer dem. Rummet er – ud over at være mit rum – også andres rum, dvs. et fælles socialt rum. Vi er forbundne med hinanden gennem genstandenes brug og mening. Når vi omgås genstandene, ved vi, at den anden og de andre er der et sted i rummet (Hansen, 1994, 1995).

Ting og steder får følelsesmæssig betydning. Vi krydser rundt i rummet efter den følelsesmæssige ladning af tiltrækning og frastødning (*topophilia*) steder og ting har for os. Det kan være alt – lige fra det hemmelige sted bag buskene til Brøndby Stadion. Steder og ting har emotionelle såvel som spatielle signaturer. Stederne og tingene, der har værdi, er de steder og ting der bemærkes, fordi de giver rettet på perceptioner og handlinger.

Tider og steder

Det er relationerne mellem mennesker, situationerne, man lever i, og handlingerne, man udfører, der hele tiden ændrer sig fra det ene nu til det næste, der giver os oplevelsen af tid. Tid er oplevelsen af energiforbrug, bevægelse og forandring.

I skjul bag barnets territoriale aktiviteters forløb indskrives oplevelsen af tid. Rummet med afstande, ting, handlinger og afsatte spor opleves og indordnes serielt i psyken. Tidsoplevelsen indskrives i kroppen.

Tid, bevægelse og rum er forenet i de oprindelige australiere, aboriginals måde at færdes på jorden på. De kender deres stammes landområde ved at synge og vandre ad *song lines* og passerer religiøse steder og genstande, der repræsenterer *dream time*, dvs. fortidens religiøse gestalter og historie. Når sangen og kroppens rytme slutter, har de gennemvandret deres territorium

og er nået til deres landområdes grænse og står og ser ind i nabostammens territorium.

Selvet

Tid er en kropslig og psykisk oplevelse, der fører frem til selvets dannelsesindhold: »*time for the self*«, det bevidst oplevende og verbalt indordnende selv, der omfatter narrativitet, vore planer, aspirationer, præstationer og nederlag (Hansen, 2003, Loizou, 2000). Det er svarene på hvem? Hvem er jeg?, hvem er du?

Tid er forandring, siger den franske filosof Paul Virilio (Virilio, 1997). Oplevelsen af varighed er forbundet med bevægelser og afstande, dvs. tidens tempo er indlejret proprioceptivt i kroppen. Derfor er tid og varighed subjektiv, nogle mennesker oplever den samme hændelse, et teaterstykke, en film, som forløbende i high speed, andre synes den varer uendeligt, forløber i low speed. Subjektiv tid er ikke det samme som fysikalistisk og målt tid.

Tiden indskrives også i os som beboere på planeten Jorden med årets gang, månedsrytmen og døgnrytmen, disse mange kronobiologiske forhold, som vi har del i. Så tiden er for mennesket både kosmologisk, kropsligt-subjektiv og kropsligt-territoriant inkarneret i kroppene.

At tid er kropslighed, kan iagttages i verbalsprogets billeder. Vi siger »tiden går«, »tiden løber«, »tiden farer af sted«, »tiden går i stå«. Og: »tiden er kostbar« for »tid er penge«; »jeg har investeret en del tid i ham/hende i den seneste tid« (Elias, 1992, Lakoff & Johnson, 2002).

Kulturen indskrives tidspunkter som *timing* af samvær ved hjælp af milestones i form af årstidernes fester, der skal fejres, religiøse ceremonier og tider, ceremonier ved fødsel og død, ved bryllupper. Det er en slags *tids-tagging*, hvor vi afmærker tiden og sikrer os fællesskabet ved de (fælles) steder, hvor fejringerne skal finde sted. Det er her-og-nu, forbindelserne mellem rum og tid, vi synkroniserer på denne måde.

Den personlige biografi, som er selvets fortælling, er knyttet til steder og rum (»place and space«). Den danske forsker Pia Christensen viser i en undersøgelse af børn i 10-års-alderen (Christensen & Prout 2003), hvordan deres forståelse af sig selv udvikles gennem deres erfaringer, erindringer og brug af husene, gaderne, landsbyerne, naboområderne og storbyerne. Det er knyttet sammen med deres opvækst og den stadigt ændrende kropslige brug af deres omgivelser, der vokser og udvides. Steder har både en social og fysisk lokalisering (Prout, 2000, 2003).

Immigranter og flygtninge kunne i 1800- og 1900-tallet rejse fra deres oprindelige land eller territorium til et nyt sted, hvor de kunne skabe sig en tilværelse, så de genskabte et socialt netværk og et selv med en ny territorial forankring. Det gjaldt f.eks. de irske udvandrere, der på grund af

en fejlslagen kartoffelhøst var nødt til at immigrere til U.S.A., hvor der var plads. Det gjaldt tilsvarende folk fra Polen, Ukraine, Sverige og Danmark. I dag her i det nye årtusinde, siger Zygmund Bauman, er planeten fyldt op (Stjernfelt 2002). Der er ikke åbne territorier med plads. De mulige steder, som f.eks. Europa og U.S.A., har lavet strenge restriktioner for emigranter. Flygtninge samles i lejre, hvor man (netop) ikke kan oprette noget socialt og psykologisk tilhørsforhold, fordi man er placeret på et ikke-sted. I det antikke Grækenland på Sokrates' tid omtaltes det at blive fordrevet fra sin by og blive *apolis* som den værste skæbne, et menneske kunne få: det at blive frataget selvets sociale forankring og materielle tilhørsforhold.

Følelsernes rum

Det er på stederne, vi fastlægger rummet og kender rummet. De første steder er jeg-stedet og mor-stedet: hér er jeg, dér er du; jeg og du. Det begynder som ét sted, nemlig som en symbiose mellem spædbarnet og moderen, oplevelsen af at være en enhed. Den vikler barn og mor sig ud af i løbet af det første leveår, og barnet bliver sit eget sted, hvorfra det ser sin mor. Det at være et sted er at blive et *selv* eller få en *identitet*. Det følges ad med familien og de hjemlige omgivers sted. At være et sted betyder derfor to ting: at være et sted (i psykisk forstand) og at være et sted (i fysisk forstand).

Oplevelsen af selvet og identitetens stabilitet og kontinuitet giver et rodfæstet udgangspunkt for erobringen af territoriet og fastlæggelsen af fikspunkter: ovre hos legekammeraten, henne i daginstitutionen, besøg hos mormor og morfar i Rødovre, skolen, fodboldklubben, diskoteket. Steder og mennesker hører uadskilleligt sammen. De mere topologiske steder som rum (værelser), tårne, pladser, havne, veje lægges på samme tid ind på plads i det kognitive systems mentale kort. Sfæren vokser gennem hele barndommen. Inderum som soverum, legerum og uderum som legepladser og haver.

Virtuelle rum i cyperspace

Den virtuelle verden er ofte en efterligning af den virkelige verden. Aktiviteterne i den virtuelle verden bruger en sproglig metaforik, en kropsmetaforik, der svarer til handlingerne i den virkelige verden med omtale af, at man færdes, har handlemuligheder, går, løber, jager, flygter, skyder, dræber. Men man skal være opmærksom på, at kroppen er sat ud af spillet, er uden for og udelukket af spillet. Imidlertid skal man næppe frygte for, at brugerne af computerspillene i almindelighed sammenblander den virtuelle og den virkelige verden, ligesom børn ret ubesværet holder eventyrets og virkelighedens verden adskilte. Aktiviteterne foregår i en legekontekst, der

er omkranset af socialitet og med referencer til de mentalt adskilte lege- og spilrum: cyberspace og virkelighedens rum.

Med pc'en, www og cyberspace svækkes kroppenes principielle oplevelse af low speed i tid-rum forholdet. Kroppene skal ikke længere forflyttes via vejnet, jernbanenet, gennem byer, lufthavne, havne for at skifte position og kommunikation, men vi ser på verden (meta-city) gennem et skærmens vindue. I meta-city er tid og afstand reduceret til noget nær nul. Vi kan samtale med hvem som helst på Jorden i globaliseringens *real time* og uden at skulle flytte os. Kroppene bliver paradoksalt stedfaste, blikket på verden mangler horisonten med himlen over og havet under, som titlen på Paul Virilio's bog, *Open Sky*, understreger, og tidsoplevelsen bliver vag, fordi vi bliver på samme sted. Opfattelsen af verden bliver punktuelt, anskuet fra et fast punkt. Selvets narrativitet bliver udslettet med den konsekvens, at »*losing one's soul, anima, means losing the very being of movement*« (Virilio, 1997, 25). Personer og genstande, siger Virilio, mister deres nærhed til fordel for fjernhed, mens form, taktilitet, lugte og smag, genstandes virkelige størrelse, vægt, tyngde forsvinder i to-dimensionalitetens blik på skærmen ud til meta-city med dens high speed-elektronik og perceptionskrav. Verden mister sin dybde dimension. Metaforisk bliver fordybelse uforståelig, når alt er overflade, er overfladisk. Frederic Jameson (Jameson, 1991) peger på, at vi mister evnen til at orientere os, fordi vi ikke har lært at kortlægge rummet og installere det i os som mentale kort. Det kan give identitetsforvirring, at vi fysisk og kropsligt bliver desorienterede i rum og tid, dvs. spatialt-temporalt. Identiteten eller selvet holder sammen på og er vores livsfortælling, som er en rumlig-tidslig fortælling.

Bliver vi eksistentielt forvirrede, hvis vi ikke får konkrete erfaringer personligt kropsligt-rumligt-tidsligt, så vi ikke kan svare på: *hvor er jeg nu?*; bliver vi uden stedsansen identitetsforvirrede?

LITTERATUR

- BRUNER, J. (1990/1999): *Mening i handling*. København: Gyldendal.
- CHRISTENSEN, P. & PROUT, A. (2003): Children, place, space and generation. In: Mayall, Berry & Helga Zeiher: *Childhood in Generational Perspective*. London: University of London.
- DAVIDSON, J. (2003): *Phobic Geographies. The Phenomenology and Spatiality of Identity*. Hants, England: Ashgate.
- ELIAS, N. (1992): *Time: An Essay*. UK: Basil Blackwell.
- FLENSBORG, I. (1993): *Rumopfattelser i børns billeder – relationer mellem rumlig orientering og visuel repræsentation*. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- GEBAUER, G. & WULF, C. (2001): *Kroppens sprog. Spil, ritualer, gestik*. København: Gyldendal.
- GIBSON, J.J. (1979): *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- GILBERT, K. (1978): Mr. Man. In: *People are Legends*.

- GLEITMAN, H., FRIDLUND, A.J. & REISBERG, D. (1999): *Psychology*. N. Y.: W. W. Norton & Company.
- HANSEN, M. (1997): *Billedtænkning*. Horsens: Forlaget åløkke.
- HANSEN, M. (2002 a): *Børn og opmærksomhed. Om opmærksomhedens psykologi og pædagogik*. København: Gyldendal.
- HANSEN, M. (2002 b): Selvets pædagogik – om psykens fordobling og selvets dannelse. I: Bertelsen, P., M. Hermansen & J. Tønnesvang (red.): *Vinkler på selvet – en antologi om selvbegrebets anvendelse i psykologien*. Århus: Klim.
- HANSEN, M. (2003): *Intelligens og tænkning – en bog om kognitiv psykologi*. Horsens: Forlaget åløkke (2. udgave).
- HANSEN, M. (2004): Selvets materialitet – kognition, person og sansning. I: Kragelund, Minna (Red.): *Ting og tingester*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.
- HANSEN, M. (2005): Selvets materielle iscenesættelse – et psykologisk perspektiv. I: Kragelund, Minna & Lene Otto (red.): *Materialitet og dannelse*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.
- HART, R. (1979): *Children's experience of place*. N.Y.: Irvington Publishers, Inc.
- JAMESON, F. (1985): Post-modernismen og den sene kapitalismes kulturelle logik. *Kultur & Klasse* 51, 13(3), s. 82-104. *Opr. publiceret i New Left Review nr. 146, 1984*
- JAMESON, F. (1991): *Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. N.Y.: Verso.
- KERN, S. (1983): *The Culture of Time and Space*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- LAKOFF, G. & JOHNSON, M. (2002): *Hverdagens metaforer*. København: Hans Reitzels Forlag.
- LOIZOU, A. (2000): *Time, Embodiment and the Self*. Aldershot, England: Ashgate.
- LYNCH, K. (1960): *The Image of the City*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- MERLEAU-PONTY, M. (1973): *Consciousness and the Acquisition of Language*. Evanston, U.S.A.: Northwestern University Press.
- MOORE, R. & YOUNG, D. (1978): Childhood Outdoors: Towards a social ecology of the landscape. In: Altmann & J. F. Wohlwill: *Children and the Environment. Human Behavior and the Environment vol. III*. N. Y.: Plenum, pp. 83-130.
- PROUT, A. ed. (2000): *The Body, Childhood and Society*. London: MacMillan Press Ltd.
- PROUT, A. (2003): Barndommens kroppe: Konstruktion, handling og hybriddannelse. In: *Dansk Sociologi*, 14(2).
- QVORTRUP, L. ed. (2002): *Virtual Space: Spatiality in Virtual Inhabited 3D Worlds*. London: Springer-Verlag.
- SHEETS-JOHNSTONE, M. (1999): *The Primacy of Movement*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- SIMONSEN, K. (1999): Rum som social kategori. *Grus* 20(58), s. 5-21.
- SLOTERDIJK, P. (2002): *Masse og foragt*. Det lille Forlag. *Indledningen af Steen Nipper Larsen*, s. 9-10.
- STAM, H. J. (1998): *Body and Psychology*. London: Sage Publications.
- STJERNFELT, F. (2002): Planeten er fyldt op. *Weekendavisen* d. 22.-28.11.2002 (Interview med Zygmund Bauman).
- VIRILIO, P. (1997): *Open sky*. London: Verso.